

תקציר מנהלים

ערבית היא שפה רשמית במדינת ישראל, ושפתם של כחמישית מאזרחיה¹ ידיעת שפתם של האזרחים הערבים על ידי קבוצת הרוב היהודי והיכולת לתקשר בה חיוניות ואף הכרחיות לבניית תשתית למרקם חברתי בר־קיימא וליצירת מרחב ציבורי שוויוני ומשותף לערבים ויהודים בתחומים שונים של החברה, הכלכלה והתרבות.

הרוב המכריע של אזרחי ישראל דוברי העברית אינם מסוגלים להתבטא בערבית ולתקשר בה ולו ברמה בסיסית, אף על פי שכבר כמעט שנות דור היא אמורה להילמד כמקצוע חובה בבתי הספר הממלכתיים והממלכתיים־דתיים. בשנת 1996 הוכרזה השפה הערבית כשפה זרה שנייה שחובה ללמדה בכיתות ז'-י'. למרות זאת, רוב רובם של התלמידים - כאלה שנכחו בשיעורי ערבית וכאלה שלא למדו ערבית כלל - מסיימים את לימודיהם בלי ידע מינימלי בערבית.

מסמך זה, שנכתב על ידי עמותת סיכוי, מספק ניתוח מדיניות מקיף של הבעיות והחסמים הפוגעים בהיקף לימודי השפה ובמספר הלומדים אותה. למסמך שתי מטרות:

לאתר באופן שיטתי ומקיף חסמים ללימוד ערבית בחינוך העברי: חסמים במדיניות החינוך הלשוני ובמדיניות הפיקוח והמעקב במשרד החינוך, וחסמים הקשורים בהיעדר מוטיבציה שאפשר להתגבר עליהם באמצעות מדיניות תומכת במשרדי ממשלה נוספים.

להמליץ על צעדי מדיניות שיביאו לגידול במספר לומדי הערבית בחינוך העברי ולריבוי ניכר במספר בוגרי החינוך העברי שיהיו מסוגלים לתקשר בערבית.

המצאים עיקריים

מעיון בנתונים שהיו בידנינו, מצאנו כי מספר התלמידים שלומדים ערבית הוא נמוך לאורך כל שנות הלימוד ורחוק מלממש את מדיניות משרד החינוך ואת ההצהרות והשאיפות של נבחר הציבור וקובעי המדיניות.

ערבית נלמדת בבתי הספר העבריים כשפה זרה שנייה, בנוסף לשפה האנגלית. השוואה בין בעלי ידע בערבית ובאנגלית כשפה זרה מעלה כי כ־60% מכלל היהודים² בני 20 ומעלה יודעים אנגלית, לעומת 8.6% מכלל היהודים שהגדירו עצמם כבעלי ידע בערבית. מתוכם, רק 18.6% מכלל בעלי הידע בערבית כשפה זרה דיווחו כי רכשו אותו בבית הספר, לעומת 68% מדוברי האנגלית כשפה זרה. במילים אחרות, מי שדיווחו כי הם בעלי ידע בערבית ורכשו את ידיעת השפה בבית הספר מהווים 1.6% בלבד מכלל האוכלוסייה היהודית בני 20 ומעלה, לעומת דוברי האנגלית כשפה

1. על פי פרסומי הלמ"ס, 20.9% מתושבי ישראל הם ערבים, אך 400 אלף מהם תושבי ירושלים המזרחית ואינם אזרחים, ועל כן שיעור האזרחים הערבים הוא 16.36%

2. כולל אחרים - כלומר, לפי הגדרת הלמ"ס, מי שאינם יהודים ואינם ערבים

זרה - 40.5% מבני 20 ומעלה הם בעלי ידע באנגלית ורכשו את ידיעת השפה בבית הספר. משרד החינוך אינו מנהל מעקב אחרי מספר בתי הספר שמלמדים ערבית, מספר לומדי הערבית ותוצאות הלמידה. דבר זה מהווה כשלעצמו חסם משמעותי לקידום לימודי הערבית. למרות המחסור בנתונים, התמונה העולה מן הנתונים שהציג משרד החינוך בכנסת היא תמונה קשה: **בחינוך היסודי** - בעשור האחרון חל גידול הדרגתי במספר לומדי ערבית מדוברת בכיתות היסוד, ושר החינוך הצהיר על כוונה להפוך את לימודי הערבית בכיתות היסוד למקצוע חובה. **בחטיבות הביניים** - אף שמדובר במקצוע חובה, בשני העשורים האחרונים חלה ירידה במספר לומדי הערבית. **בחטיבה העליונה** - בשנת 2014, בעקבות ביטול חובת לימוד הערבית בכיתה י', חלה צניחה של כשני שלישים במספר לומדי הערבית בחטיבה העליונה. **במספר הניגשים לבחינות הבגרות** - בשנים 2011-2015 חלה ירידה של כ-70% במספר הנבחנים בבגרות בערבית, בשל ביטול האפשרות להיבחן ברמה של 1-3 יח"ל.

חסמים עיקריים והמלצות לשינוי מדיניות

שני חסמי עומק עומדים בשורש המעמד הבלתי יציב של מקצוע הערבית בחינוך העברי: הערעור על מעמד השפה הערבית במדינת ישראל, והדין הבלתי פתור סביב השאלה מי קובע מהם מקצועות הליבה וכיצד. מדובר בשתי סוגיות פוליטיות-חברתיות כבדות משקל, שהחברה בישראל טרם הגיעה להכרעה בהן, ובלאו הכי הן חורגות מתחום העיסוק של מסמך זה. במסמך שלפניכם אנו טוענות כי למרות חסמי העומק, למשרד החינוך יש כבר כעת אפשרות לפעול ולהסיר החסמים שיפורטו להלן, במטרה להרחיב באופן ניכר את מספר לומדי הערבית בחינוך העברי ולשפר את יעילות הלמידה. להלן תיאור החסמים העיקריים.

חסמים שנובעים ממדיניות החינוך הלשוני

- 1. 2 מתוך 3 השעות השבועיות אינן ייעודיות למקצוע.** קבלת השעה השלישית, המכונה "שעה צבועה", מותנית בשימוש בשעתיים הראשונות ללימוד ערבית. כתוצאה מכך, מנהלי בתי ספר שזקוקים לשעות נוספות יכולים לעשות שימוש בשעתיים שאינן ייעודיות ללימוד מקצועות אחרים. משמעות הדבר היא שבעוד משרד החינוך מבקש לנקוט מדיניות עידוד באמצעות השעה השלישית, מדיניות האכיפה אינה אפקטיבית כיוון שהשעתיים הראשונות אינן ייעודיות.
- 2. ערבית אינה מוגדרת כשפת ליבה** אלא כשפה זרה שנייה חובה. הערבית מוגדרת כמקצוע חובה בכיתות ז'-ט', ומוקצות לה 3 שעות שבועיות. מעמד זה מאפשר בפועל שורה של דרכי מילוט מחובת הלמידה בחסות המדיניות של משרד החינוך:

א. אין חובה להיבחן בערבית בבגרות, והזכאות לבגרות אינה מותנית בציון עובר בערבית.
ב. חוזר המנכ"ל שבו הוכרזה הערבית כמקצוע חובה מאפשר תחליף ללימוד ערבית - לימוד צרפתית.
ג. על פי חוזר מפמ"ר ערבית, משרד החינוך נוקט מדיניות של פטור מלימודי ערבית מכיתה ח' לתלמידים בעלי לקויות למידה. תלמידים שזקוקים לחיזוק במקצועות אחרים מקבלים אותן לא פעם על חשבון לימודי הערבית. ההשפעה של מדיניות זו היא כפולה: מספרית - בהפחתת מספרם של לומדי הערבית, וסמלית - בהעברת מסר המזלזל בחשיבות המקצוע לכלל התלמידים, ולא רק לאלה שמוצאים משיעורי הערבית.

חסמים ובעיות הקשורים בהיבטים ארגוניים: פיקוח כללי, פיקוח

פדגוגי וכוח הוראה

3. אין מעקב סדור אחר מספר הלומדים. משרד החינוך אינו מנהל מעקב אחר מספר בתי הספר שמלמדים ערבית ומספר לומדי הערבית בכל בית ספר. כתוצאה מכך אי אפשר לקבוע יעדים להגדלת מספר הלומדים, לעקוב אחר התקדמותם ולפתח מדיניות אפקטיבית להגדלת מספרם. כמו כן אי אפשר לקבוע יעדים להכשרת כוח הוראה מתאים.
4. לא נקבע סולם מדידה לרמת הידע והשליטה בשפה, אין מעקב אחר הישגי התלמידים ביחס לרמה הרצויה או בכלל, ואי אפשר לפתח מדיניות אפקטיבית לשיפור רמת לימודי הערבית או לקבוע יעדים מוגדרים שבוגרי מערכת החינוך מצופים להשיג.

חסמים שקשורים במחוללי המוטיבציה הפוטנציאליים ללימוד השפה

למידת שפה נקנית בהשקעה של זמן ומאמץ, על כן רצוי שיהיו לתלמידים מניעים חזקים דיים להשקיע במטרה. הספרות מונה ארבעה מקורות מחוללי מוטיבציה, וביניהם: **שאיפה של הפרט** להשתלב בחברה דוברת השפה (אוריינטציה אינטגרטיבית); תפיסת השפה כאמצעי להתקבל ללימודים גבוהים או להשיג שכר גבוה יותר (אוריינטציה אינסטרומנטלית); **טיב הלמידה** והתחושה שהלמידה אכן תורמת לידיעת השפה ואיכות תוכנית הלימודים ואיכות ההוראה, שמסמך זה אינו עוסק בהם.

5. היעדר אוריינטציה אינטגרטיבית. היעדר רצון בהיכרות או קרבה תרבותית לחברה הערבית.
6. אוריינטציה אינסטרומנטלית מצומצמת. לרוב היהודי בישראל יש מיעוט סיבות לשימוש בשפה הערבית, זאת בניגוד לערבים, הזקוקים לעברית כדי להשתלב טוב יותר בלימודים גבוהים ובשוק העבודה. שיקולים כלכליים קיומיים אינם משפיעים כמעט על דוברי העברית בהקשר של לימוד ערבית.
7. למידה לא אפקטיבית. מרבית בוגרי מערכת החינוך שלמדו ערבית, כולל המצטיינים שבהם, אינם מסוגלים לתקשר בערבית בתום לימודיהם. כך נוצרת תחושה שאין תועלת ללמידה, ולפיכך פגיעה במוטיבציה ללמוד.

המלצות לשינוי מדיניות

בפרק זה יפורטו המלצות הנובעות באופן ישיר ממפת החסמים ששרטטנו על בסיס ממצאי המחקר. כפי שצוין בפרק החסמים, גם בהינתן חסמי עומק שהיכולת להסירם דורשת שינוי מרחיק לכת במציאות החברתית והפוליטית, את החסמים האחרים שמנינו אפשר להסיר כעת. **ההמלצות שלהלן הן קונקרטיות, וניתנות ליישום בטווח המיידי עד הארוך. יישומן, גם אם הדרגתי, יוכל לחולל פריצת דרך בהיקף הלימוד של השפה הערבית** ויביא את משרד החינוך לעמוד בהצהרותיו בדבר החשיבות של ידיעת השפה הערבית.

מדיניות החינוך הלשוני

- 1. הוספת שעת עידוד** (בנוסף לשעה הקיימת, כפי שיפורט בפרק 2.3) ללימודי הערבית. כך, חטיבות ביניים שיקצו שעתיים במערכת ללימודי הערבית יזכו לעוד שעתיים צבועות לשם כך. הקצאת שעות העידוד תהווה תמריץ ממשי להשתמש בשעתיים הראשונות (שאינן צבועות) לצורכי ערבית ולא למקצועות אחרים.
- 2. הקצאת תקציבים**, בנוסף להגדלת השעות (ראו המלצה מס' 1), שיאפשרו ליצור תוכניות מעניינות, ספורים, מפגשים ושעות העשרה שיגבירו את המוטיבציה בקרב התלמידים והמורים.
- 3. הרחבת שנות הלימוד של השפה הערבית לכיתות היסוד**. על משרד החינוך ליישם את ההצהרות שניתנו לפני שנתיים בדבר הכוונה להתחיל את לימודי הערבית מוקדם יותר, ועל ידי כך לחשוף את התלמידים לשפה במשך זמן רב יותר.
- 4. הנעת מהלך שבסופו תהיה הערבית מקצוע חובה בכחינת הבגרות**. בשלב ראשון אנו ממליצים להתחיל בקביעת רף ידע מינימלי בערבית כתנאי לקבלת תעודת בגרות, כך שציון עובר במקצוע יהיה אחד התנאים לזכאות לתעודת בגרות, כמו במקצועות המדעים וההשכלה הכללית בכיתה י' (מוט"ב).
- 5. ביטול כל חלופה ללימודי ערבית כשפה שנייה** (למשל חלופת לימוד הצרפתית), וביסוס בלעדיותה של הערבית כשפה זרה שנייה יחידה.
- 6. פעולה אקטיבית לצמצום המקרים הפטורים מלימודי ערבית**, באמצעות אכיפה ופיקוח הדוקים יותר על שימוש בהתאמות הנדרשות לתלמידים עם לקויות למידה. במקרים שבהם יינתן פטור מלימודי השפה, על המשרד להבטיח כי אותם תלמידים ילמדו תוכן חלופי העוסק בהיכרות עם העולם הערבי והאסלאם במקום לוותר על תחום הדעת הזה לחלוטין.
- 7. בתי ספר שיגיעו להישגים גבוהים בערבית בסוף כיתה ט'** יקבלו **שעות עידוד נוספות** ללימודי ערבית בתיכון.
- 8. כבר עתה מקצוע הערבית נחשב לחלק מהעתודה המדעית-טכנולוגית של בתי הספר**. יש להוסיף לסיווג זה **תמרוץ בהגדלת השעות לכל תלמיד** (כשם שניתנת חצי שעה נוספת לכל תלמיד במקצועות הטכנולוגיים), כדי להגדיל את מספר הלומדים בבית הספר והממשיכים לבחינת בגרות בערבית.

9. עיגון לימודי הערבית בחקיקה הראשית. אנו מייחסים חשיבות רבה לשמירה על הגמישות של מערכת החינוך ותוכניות הלימודים, אך טוענים כי נוכח החשיבות של לימודי השפה הערבית שציינו לאורך המסמך ועמדותיהם של משרד החינוך ושל נבחרי ציבור מכלל הקשת הפוליטית התומכות בעמדה זו, יש לפעול לעיגון לימודי הערבית בחקיקה הראשית.

המלצות בתחום הארגוני: פיקוח כללי ופדגוגי וכוח הוראה

הנגננוי פיקוח ומעקב

כדי לקדם את לימודי השפה הערבית, חיוני שאגף השפות יעקוב באופן שיטתי אחר היקף לימודי הערבית (בתי ספר ותלמידים) ויפרסם את הממצאים. מעקב סדיר אחר מספר הלומדים הוא צעד הכרחי שיאפשר לאגף השפות וליתר יחידות משרד החינוך לדעת מהן תוצאות המדיניות, לערוך בה התאמות במידת הצורך, לקבוע יעדים חדשים להיקף הלמידה ולהגדיל את מספרם של לומדי הערבית.

קביעת יעד, מעקב ובקרה אחר הישגי התלמידים ורמת הידע שלהם בשפה:

1. פיתוח מדד אחיד להערכת רמת הידע והשליטה בשפה הערבית, כפי שיוזכר בפרק 3.3, וכדוגמת המדד האירופי המייצר מסגרת אחידה לבחינת שפות (CEFR – Common European Framework of Languages).

2. קביעת יעדים וסולם הישגים נדרש בכל אחת משנות הלימוד של השפה, ומעקב אחר העמידה ביעדים באמצעות כלי הפיקוח העומדים לרשות המשרד.

הכשרות וכוח אדם

1. משרד החינוך יבצע בדיקה מקיפה של מספר המורים המוכשרים להוראת ערבית כשפה זרה, ויבצע את השינויים הנדרשים במדיניות הוועדה לתכנון ותקצוב במועצה להשכלה הגבוהה (ות"ת) כדי להבטיח הכשרה מתאימה ולעמוד ביעדי הביקוש העתידיים.

2. משרד החינוך יקבע יעד לקיום השתלמויות פיתוח מקצועי למורים, כדי להבטיח הכשרה מתאימה להוראת השפה הערבית כשפה זרה.

3. משרד החינוך יפתח תוכנית רב-שנתית מפורטת לשילוב מורות ומורים ערבים בבתי הספר העבריים, לרבות הסבה מקצועית להוראת ערבית כשפה זרה, הן כמענה למחסור הכרוני במורים לערבית והן כדי לממש את היתרון המובנה שיש למורים אלה, שערבית היא שפת אמם.

הגברת המוטיבציה ויצירת מחוללי מוטיבציה

1. באמצעות תוכניות הכשרה והשתלמויות למנהלי בתי ספר, משרד החינוך יכול לחזק את עמדתו

בדבר חשיבותם של לימודי הערבית והתוכניות הקיימות ולהגביר את המוטיבציה והמחויבות שלהם לנושא.

2. הסברה: משרד החינוך ייזום קמפיין ציבורי רחב היקף לעידוד לימודי השפה הערבית, כפי שעשה כשרצה לעודד תלמידים ללמוד חמש יחידות מתמטיקה.

3. המזכירות הפדגוגית תפעל להכללת התייחסות למקומן של השפה והתרבות הערבית בתכניות הלימודים של תחומי ידע אחרים ורלבנטיים, כמו לשון עברית, גיאוגרפיה, ארץ ישראל, מתמטיקה, ספרות, לימודי יהדות, מחשבת ישראל וכו'.

4. משרד החינוך ומשרד התרבות ייצרו ויתקצבו פלטפורמות למידה, אירועי תרבות וימי שיא (כגון קביעת יום השפה הערבית במערכת החינוך), שבמרכזם מקומה של השפה הערבית כשפת המרחב, שפת מורשת ושפת סביהם של כמעט ממחצית האוכלוסייה היהודית בישראל.

5. משרדי ממשלה וזרועות שלטוניות נוספות יפעלו להגברת החשיפה של דוברי הערבית לשפה הערבית על ידי הגברת נוכחותה במרחב הציבורי, בכמה דרכים:

א. כיתוב וכריזה בערבית במקומות ציבוריים, בתחבורה הציבורית, במרכזי מסחר, בשדה התעופה ובמוסדות ציבור אחרים.

ב. עידוד הפקה של תוכניות טלוויזיה פופולריות לילדים ומבוגרים בערבית.

ג. נציבות שירות המדינה תכלול את **הדרישה לידיעת ערבית כיתרון משמעותי לקבלה למשרות ציבוריות** ואולי אף כתנאי למשרות שיש בהן מתן שירות לכלל האוכלוסייה, וכן למשרות ציבוריות בדרגים בכירים.

סיכום וחבט קדימה

בשנים האחרונות הולכים וגוברים הקולות במערכת הפוליטית והציבורית בדבר הצורך לחזק את לימודי הערבית, ולהגביר את יכולתם של האזרחים היהודים לשוחח בערבית ולהבין את האזרחים הערבים בשפת אמם. הפער בין הרטוריקה החיובית והראויה לציון ובין מצב המדיניות והחסמים הנובעים ממנה דורש התערבות מיידית שתסיר את החסמים, והנהגת מדיניות שתבטיח את הגדלת מספרם של לומדי הערבית. ההמלצות בפרק החותם את המסמך נובעות באופן ישיר ממפת החסמים ששרטטה על בסיס ממצאי המחקר. אלו המלצות קונקרטיות, ולדעתנו הן ניתנות ליישום בטווח המידי עד הבינוני. יישומן, גם אם הדרגתי, יוכל לחולל פריצת דרך ולסייע למשרד החינוך לעמוד בהצהרותיו באשר לחשיבות השפה הערבית.

יש לברך על ההזדמנויות הרבות בתקופה זו, המאופיינת ברוח גבית ותמיכה פוליטית וציבורית בחשיבות לימודי הערבית, ולמנף אותן ככוח משמעותי לקידום השינויים המתבקשים. אנו קוראים למשרד החינוך לקדם את המהלכים ששרטטנו בפרק המלצות המדיניות, לקבוע יעדים ברורים ולפעול כדי להשיגם בשנים הקרובות.